

Əlyazması hüququnda

HƏSƏN ƏLİ OĞLU SƏFƏRİ

**CƏNUBİ AZƏRBAYCANIN QƏRB BÖLGƏSİNDƏ
AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIM
(1917–1919-CU İLLƏR)**

İxtisas: 5502.01 – “Ümumi tarix”

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Cənubi Azərbaycan” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

M.C. Qasımlı

Rəsmi opponentlər:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

H.C.Əlibəyli

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

F.F.Əhmədova

Aparıcı təşkilat:

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin « Ümumi
tarix» kafedrası**

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəzdində 5503.02 – “Vətən tarixi”, 5502.01 – “Ümumi tarix”, 5507.01 – “Beynəlxalq münasibətlər tarixi” və 5509.01– “Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq və tarixi tədqiqat üsulları” ixtisasları üzrə tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 Dissertasiya Şurasının “_29_”_06_ 2016-cı il tarixli iclasında saat ____ keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti, 115.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq olar.

Avtoreferat « » _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

C.Ə.Bəhramov

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. 1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində (qərb bölgəsi dedikdə Urmiya, Salmas və Xoy nəzərdə tutulur-H.S.) azərbaycanlılara qarşı birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin törətdiyi soyqırımı cinayətləri ermənilərin və onların himayədarları olan Fransa, Böyük Britaniya və Sovet Rusiyasının müasir Azərbaycan Respublikası ərazisində, Cənubi Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda Türkiyə və Azərbaycan türklərinə qarşı törətdiyi soyqırımı planlarının tərkib hissəsi idi. Lakin Şərqi Anadolu və müasir Azərbaycan Respublikası ərazisində baş verən soyqırımı cinayətlərinin tarixi ayrı-ayrılıqda tədqiq edilsə də, Cənubi Azərbaycanın qərb hissəsində azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımı cinayətləri tarixi məqalələr, bir sıra monoqrafik əsərlərdə öz əksini tapsa da, əsaslı şəkildə tədqiq olunmamışdır. Buna görə də, Cənubi Azərbaycan da daxil olmaqla regionda yerli türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı cinayətlərinin törədilməsində böyük dövlətlərin ermənilərdən istifadə etməkdə məqsədi burada xristian forpostu yaratmaqla regionun enerji resurslarını ələ keçirmək idi. Lakin bu ərazilər Azərbaycan və Türkiyə torpaqları olduğu üçün yerli əhali də azərbaycanlılardan və türklərdən ibarət idi. Erməni siyasi terror təşkilatları öz himayədarlarının rəhbərliyi altında tarixi Azərbaycan torpaqlarında və Şərqi Anadolu ərazisində yerli əhalini etnik təmizləmə yolu ilə məhv etmək, burada azlıqda olan və dağınıq halında köçüb yaşayan ermənilərə “dövlət” təşkil etmək üçün real şərait yaratmaq istəmişdilər. Eyni zamanda Osmanlı Türkiyəsinin şərqində və Azərbaycan ərazilərində xristian-erməni “dövləti”nin təşkili özlərinə bölgədə dayaq nöqtəsi yaratmaq məqsədilə Rusiya və bəzi Qərb ölkələrinin son yüzilliklərdə hərbi-siyasi planlarında əsas yer tutmuşdur. Ona görə də çar Rusiyası I Dünya müharibəsi illərində yaranan fürsətdən istifadə edib, başda ermənilər olmaqla regionda dağınıq halında yaşayan xristianlara dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımı törətməklə Şimali Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaratmalarına yardım etdi.

Qərb ölkələrinin və çar Rusiyasının hərtərəfli köməyi ilə təşkilatlanan birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri təkcə Cənubi Azərbaycanın qərb hissəsi – Urmiya, Salmas, ətraf qəsəbə və kəndləri də daxil olmaqla, yəni cənubdan Sulduz və şimaldan Xoy şəhərindək olan bütün ərazilərdə 200 minə qədər azərbaycanlını soyqırımı məruz qoydular. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, ermənilərin bölgədə vahid plan çərçivəsində Cənubi Azərbaycanda da azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törətmələri Azərbaycan Respublikasında elmi səviyyədə lazımınca araşdırılıb tədqiq olunmamışdır.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü münasibətilə 1998-ci il martın 26-da imzaladığı fərmanında¹ Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımın da tarixin açılmamış səhifələrindən biri olduğu qeyd edilmişdir. Bu baxımdan Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində erməni silahlı dəstələrinin aysorları da özlərinə birləşdirərək, azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımın araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb etməklə bu gün üçün elmi və siyasi cəhətdən aktual məsələlərdən biridir.

Mövzunun əhəmiyyətini artıran digər məsələlərdən biri də ermənilərin Azərbaycan ərazisində yeritdiyi işğal və soyqırımı siyasətinin 1918-ci il soyqırımı ilə məhdudlaşmayıb, günümüzə qədər davam etməsidir. Belə ki, İrəvan xanlığı ərazisində 1918-ci ildə erməni dövlətinin təşkilindən sonra həmin dövləti digər Şimali Azərbaycan əraziləri hesabına genişləndirmə prosesi davam edib və nəhayət, keçən əsrin 90-cı illərində Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionu və ətraf yeddi rayonun işğalı, eləcə də Xocalı (26 fevral 1992-ci il) soyqırımının törədilməsi bunun bariz nümunəsidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bununla bağlı olaraq demişdir: “Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti erməni şovinist millətçiləri tərəfindən yüzillər boyu planlı surətdə həyata keçirilmişdir. Bu siyasətin mahiyyəti azərbaycanlıları öz doğma torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq və fiziki cəhətdən məhv etmək yolu ilə bu ərazilərdə mifik «böyük Ermənistan dövləti» yaratmaq idi. Ayrı-ayrı dövrlərdə böyük dövlətlərin müəyyən dairələrinin təhriki ilə yeridilən bu siyasət hərbi, ideoloji, mədəni, saxta "elmi" vasitələrlə davam etdirilmiş, tarixi faktların və arxiv sənədlərinin saxtalaşdırılmasından, dezinformasiyadan, dünya ictimai fikrinə ünvanlanmış bədii və psixoloji təsir metodlarından istifadə edilmişdir... Biz azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdiyi təcavüz və soyqırımının dünya dövlətlərinin parlamentləri, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınmasına və pislənməsinə çalışmalıyıq.”²

Mövzunun araşdırılmasını zəruri edən amillərdən biri də Cənubi Azərbaycanda azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımın İran İslam Respublikasında elmi səviyyədə araşdırılmaması, ictimaiyyətə çatdırılmaması, problemə bu günə kimi rəsmi və siyasi qiymətin

¹. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. «Xalq qəzeti» qəz., Bakı, 1998, 27 mart, № 80.

². Əliyev İ. İnkişaf – məqsədimizdir. Doqquzuncu kitab, mart 2005-may 2005, Bakı: Azər nəşr, 2012, s. 38-39

verilməməsidir. Ermənilərin qondarma “erməni soyqırımı”nı dünya səviyyəsində tanıtdırmağa çalışdığı bir vaxtda, azərbaycanlıların Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində soyqırımı məruz qalmasının ört-basdır edilməsinə cəhd göstərilməsi bu mövzunun öyrənilməsinin zəruriliyini və aktuallığını artırır.

Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1918-ci ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi cinayətlər və soyqırımın Azərbaycan tarixinin qanlı səhifəsi kimi öyrənilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölkənin və xalqın tarixinin, xüsusilə öyrənilməmiş səhifələrinin ortaya çıxarılması, bugünkü və gələcək nəsillər üçün və həm də dəhşətli hadisələrin bir daha təkrarlanmamasına imkan verilməməsi nöqteyi-nəzərindən də vacibdir. Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində ermənilərin törətdiyi soyqırımı da daxil olmaqla, regionda azərbaycanlılara və türklərə qarşı həyata keçirilən soyqırımların dərinə və obyektiv şəkildə araşdırılıb beynəlxalq səviyyədə ona siyasi və hüquqi qiymətin verilməsinə cəhd də bu gün öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Yuxarıda qeyd edilən amillər Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1918-ci ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım tarixinin tədqiqinin, eləcə də bu problemin Ümumazərbaycan ərazisində kompleks öyrənilməsinin zəruriliyi və aktuallığını sübut edir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Dissertasiyanın xronoloji çərçivəsi 1917–1919-cu illəri əhatə edir. Xronoloji çərçivənin 1917-ci ildən başlanması Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin həmin ildə təşkilatlandırılması və silahlandırılması ilə bağlıdır. Xüsusilə 1917-ci ilin Rusiyada baş verən oktyabr çevrilişindən sonra regionda erməni və aysorlardan ibarət birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin yaradılması məsələsi tezləşdirilmiş və 1918-ci ilin fevral ayında artıq azərbaycanlıların kütləvi soyqırımına başlanılmışdır.

Erməni və aysor silahlıları tərəfindən 1918-ci il fevral ayından başlayaraq 6 ay müddətində həyata keçirilmiş azərbaycanlıların soyqırımına Osmanlı Türkiyəsi ordu hissələrinin 1918-ci il iyul ayının sonlarında Cənubi Azərbaycana daxil olması ilə son qoyulmuşdur.

Tədqiqat işinin xronoloji çərçivəsinin 1919-cu ilədək götürülməsinin səbəbi erməni və aysorların törətdiyi soyqırımı nəticəsində regionda qeyri-sabit vəziyyət, qarışıqlıq, qıtlıq və qırğınların həmin ilin sonunadək davam etməsi ilə bağlıdır.

Dissertasiyada, eyni zamanda erməni silahlı dəstələrinin törətdiyi soyqırımın himayəçi rolunu oynamış Sovet Rusiyası, bəzi Avropa dövlətləri və ABŞ-ın diplomatik nümayəndəlikləri və missionerlərinin fəaliyyəti də araşdırılmışdır.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Araşdırılan mövzu tədqiqat obyektini kimi indiyədək Azərbaycan Respublikasında, Türkiyə Cümhuriyyəti və xarici ölkələrin tarixşünaslığında geniş şəkildə öyrənilməmişdir. Soyqırımı məsələsinin gündəmdə olması, eyni zamanda bütün bölgədə baş verən soyqırımı faktının vahid plan çərçivəsində və konkret məqsəd uğrunda törədilməsinə baxmayaraq, 1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində törədilən soyqırımı hadisələri, demək olar ki, tədqiqatlardan kənarda qalmışdır. Eyni zamanda mövzu xarici ölkələrin tarixşünaslığında da tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir.

Ümumiyyətlə, tarixi Azərbaycan ərazilərində hələ soyqırımı törədildiyi dövrdə bu dəhşətli hadisələri ilk qələmə alan M.B.Məmmədzaadə¹ olmuşdur. Onun əsərlərində azərbaycanlıların soyqırımı, həmin soyqırımın Şərqi Anadolu, eləcə də tarixi Azərbaycan ərazilərində icra edilən vahid soyqırım planının tərkib hissəsi olması öz əksini tapmışdır. Azərbaycanlıların soyqırımı probleminin kompleks şəkildə tədqiqi məsələsinə ilk dəfə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunda başlanılmış və son 10 ilə yaxın müddət ərzində çox uğurlu elmi nəticələr əldə edilmişdir. Problemin tədqiqi Azərbaycanın siyasi tarixinin əsas problemlərindən biri kimi müəyyən edilmiş və institutun direktoru AMEA-nın müxbir üzvü Y.M.Mahmudovun təşəbbüsü ilə baş plana daxil edilərək kompleks şəkildə tədqiq olunmağa başlanılmışdır. Azərbaycanlıların soyqırımı problemi Y.M.Mahmudovun², C.Ə.Bəhramovun³, N.S.Mustafanın⁴, G.C.Nəcəflinin⁵, İ.V.Niftəliyevin⁶,

¹. Məmmədzaadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı: Nicat, 1992, 246 s. və Ermənilər və İran, İstanbul: Nəcm İstiqbal Mətbəəsi, 1927, 40 s.

². Махмудов Я. Геноцид тюрко-мусульманского населения Азербайджана в 1918-1920 годах, Баку: ИПО Турхан, 2015, 100 с. və Реальная история и вымысел о “Великой Армении”. Баку: Турхан NPB, 2014, 148 с.

³. Bəhramov C., Hacıyev Q. Xocalı soyqırımı Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş 1918-ci il mart soyqırımlarının davamıdır, // Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları. Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016, s. 151-168.

⁴. Mustafa N. Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlar, // Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları. Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016, s. 33-44.

⁵. Nəcəfli G. Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (1917-1918). (ATASE sənədləri əsasında), Bakı: “Azərbaycan Tarixçiləri” İB, 2015, 112 s.

⁶. Нифтелиев И. Геноцид Азербайджанцев в Иреванской губернии (1918-1920). Баку: ИПО Турхан, 2014, 188 с.

K.N.İsmayılovun¹, N.N.Məmmədzaadənin², V.S.Abişovun³, İ.M.Məmmədovanın⁴, İ.M.Məmmədovun⁵ əsərlərində hərtərəfli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Problemin tədqiq olunması məsələsində tarix institutunun 2014-2016-cı illərdə keçirdiyi “Azərbaycanlıların soyqırımı tarixinə dair I, II və III beynəlxalq elmi konfranslar” xüsusi yer tutur. Bundan əlavə, ilk dəfə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu tərəfindən 2007-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan tarixi atlası”nda⁶ (s. 45, 50, 51) və 2014-cü ildə çap olunmuş “Milli Atlas”⁷in “Tarix” bölməsində (s. 57-60) Azərbaycanlıların soyqırımı xəritələri çap olunmuşdur.

H.Əlibəylinin⁸ məqalələrində çar Rusiyasının Cənubi Azərbaycanda reallaşdırmağa çalışdığı planlar və törədilən soyqırımlar araşdırılmışdır.

M.Qasımlının əsərlərində Cənubi Azərbaycanda azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımı məsələləri qısa da olsa araşdırılmışdır.⁹

S.Onullahi əsərində¹⁰ 1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı haqqında qısa məlumat verməklə kifayətlənmişdir. O,

¹. İsmayılov K. Zəngəzurda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı (1918-1920). Bakı: Turxan NPB, 2014, 248 s.

². Мамедзаде Н. Геноцид Азербайджанцев в Карабахском регионе Азербайджана (1918-1920). Баку: Турхан ИПО, 2014, 340 с.

³. Abişov V. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917–1918-ci illər). Bakı: Nurlan, 2007, 176 s. və Bakıda 1918-ci il mart soyqırımı. Bakı: Turxan NPB, 2014, 220 s.

⁴. Məmmədova İ. 1917-1921'li Yıllarda Ermenilerin İrevan Bölgesinde, Kars, Kağızman və Erzurum'da Yaptıkları Faaliyetler / 19.-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar, İstanbul, 5-7 ocak 2015, s. 676-697

⁵. Məmmədov İ. Zəngibasar qətliaamları (1905-1988). İzahlı sənədlər kataloqu. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 276 s.

⁶. Azərbaycan tarixi atlası. Azərbaycan Respublikası Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi, Azərbaycan Milli Emlər Akademiyasının Tarix İnstitutu, Bakı: Bakı Kartografiya Fabriki, 2007, s. 55

⁷. Milli Atlas. Bakı: Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi, 2014, 243 s.

⁸. Əlibəyli H. Cənubi Azərbaycan çar Rusiyasının geopolitik planında II məqalə (Cənubi Azərbaycan ərazisində xristian dövləti yaratmaq planı), // “İpək yolu” jurnalı, 1998, № 1, Bakı, Azərbaycan Universiteti, s. 52-56 və H.Əlibəyli, Cənubi Azərbaycan çar Rusiyasının geopolitik planında, III məqalə (Cənubi Azərbaycan ərazisində soyqırımı), // “İpək yolu” jurnalı, 1998, № 2, Bakı, Azərbaycan Universiteti, s. 70-75

⁹. Qasımlı M. “Erməni məsələsi”ndən “erməni soyqırımı”na: gerçək tarix axtarışında (1724-1920). Bakı: Mütərcim, 2014, 464 s.

¹⁰. Onullahi S. Erməni millətçiləri və İran. Bakı: Maarif, 2002, 87 s.

əsasən S.Ə.Kəsrəvinin əsərlərinə istinad etmiş, Urmiya və Salmasdakı soyqırırma, eləcə də Andranikin Xoy şəhərinə hücumu məsələsinə toxunmuşdur.

Y.Qaziyevin¹ əsərində ermənilər haqqında gerçəkliklər və onların azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım haqqında ətraflı araşdırma aparılsa da, Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində azərbaycanlıların soyqırımına qısa şəkildə toxunulmuşdur.

Alimlərdən Ə. Rəhimli (Bije)² Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı erməni və aysorların törətdiyi soyqırımı haqqında silsilə məqalələr şəklində araşdırma aparmışdır.

Azərbaycan Respublikası ərazisində 1918-ci ildə azərbaycanlıların soyqırımını araşdıran alimlərdən A.İsgəndərov³, Ə.Abdullayev⁴, N.Məhərrəmov⁵, V.Arzumanlı və N.Mustafa⁶, H.Məmmədova⁷, A.Paşayev⁸, H.Rəhimoğlu⁹, S.Tohidi¹⁰ və başqa alimlərin əsərlərində Şimali Azərbaycan ərazilərində azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımı cinayətləri barədə ətraflı öyrənilsə də, Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində törədilən soyqırırma yetərincə toxunulmamışdır.

Beləliklə, məlum olur ki, birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin Cənubi Azərbaycanda törətdikləri soyqırımı Azərbaycan Respublikası tarixşünaslığında yetərincə öyrənilməmişdir. Bunun bir səbəbi Cənubi Azərbaycandakı əsər, sənəd və mənbələrin fars dilində olmasıdırsa, digər

¹. Qaziyev Y. Erməni məsələsi - yalanlar və gerçəklər. Bakı: Nurlar, 2009, 344 s.

². Rəhimli (Bije) Ə. Cənubi Azərbaycanda erməni-aysor hərbi birləşməsinin törətdiyi soyqırım (1918-ci il), "Respublika" qəz. Bakı, 20 fevral 2015-ci il, s. 6

³. İsgəndərov A. 1918-1920-ci illərdə Türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilmiş soyqırırma, / Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırırmları (1914-1920-ci illər) II beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, AMEA, Tarix İnstitutu, 2015, s. 49-58.

⁴. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti tarixindən. Bakı: Elm, 1995, 164 s.

⁵. Məhərrəmov N. Daşnaksutyun və Azərbaycanın taleyi. Bakı: Azərbaycan, 1995, 95 s.

⁶. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri, deportasiya, soyqırırma, qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 279 s.

⁷. Məmmədova H. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920). Bakı: Nağıl Evi, 2006, 150 s.

⁸. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: Azərənəşr, 2001, 535 s.

⁹. Rəhimoğlu H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı: Azərənəşr, 1997, 257 s.

¹⁰. Rüstəмова-Tohidi S. Quba. Aprel-May 1918-ci il. Müsəlman qırğınları sənədlərdə. Bakı: Heydər Əliyev Fondu, 2013, 316 s.

səbəbi Cənubi Azərbaycanda mövcud olmuş şahlıq, Şimali Azərbaycanda isə kommunist rejimlərinin “xalqlar dostluğu” adı altında qanlı olayların öyrənilməsinə uzun illər mane olmasıdır. Şahlıq və kommunist rejimləri azərbaycanlıların soyqırımı mövzusunun gündəmə gəlməsinə və bu barədə həqiqətlərin yazılmasına imkan verməmişdirlər.

Müasir Türkiyə Cümhuriyyətində də, erməni silahlı dəstələrinin törətdikləri soyqırımı həsr edilmiş əsərlərin müəllifləri olan Y.Halaçoğlu¹, M.G. Eroğlu², Ş.Doğan³, M.Sədi Koçaş⁴, və digərləri əsasən, Osmanlı dövləti ərazisində baş verən qətlamları, Şərqi Anadoluda ermənilərin törətdiyi soyqırımı araşdırsalar da, Cənubi Azərbaycandakı soyqırım kölgədə qalmışdır.

Cənubi Azərbaycanda soyqırımı cinayətləri törədildiyi dövrdə, eləcə də daha sonralar bir sıra yerli tədqiqatçılar bu məsələni araşdırmış, Urmiya, Salmas, Xoy, ətraf şəhər və bölgələrin tarixi ilə əlaqədar yazdıqları əsərlərində erməni-aysor birləşmiş silahlı dəstələrinin törətdiyi soyqırımı da əks etdirmişlər. Seyid Əhməd Kəsrəvi özünün “Tarixə hicdəh sale-ye Azərbaycan”⁵ (“Azərbaycanın on səkkiz illik tarixi”) adlı əsərində həmin dövrün mənbələrindən və İranın Urmiyadakı kargüzarı Rəhmətullah xan Mötəmidəlvüzarənin yazdığı gündəlik hesabatlarından istifadə etmişdir. S.Ə.Kəsrəvinin əsərində Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində ermənilərin törətdiyi soyqırımı tələfatın sayı verilsə də, Urmiya və Salmasa axışmış gələnlərin sayında yanlışlığa yol vermişdi. Belə ki, soyqırımı həlak olanların sayı Rəhmətullah xan Mötəmidəlvüzarənin başçılıq etdiyi rəsmi dövlət komissiyasının statistikasına 200 minə yaxın göstərildiyi halda, S.Ə.Kəsrəvi heç bir sübut və mənbə göstərmədən bu sayı 130 min nəfər göstərmişdir.

Mövzunu öyrənənlərdən biri də Əli Dehqandır. Urmiyada soyqırımın baş verdiyi zaman o həddi-buluğa çatmamış uşaq olsa da, öz gözləri ilə

¹. Halaçoğlu Y. Sürgündən soyqırımı erməni iddiaları. İstanbul: Mapsan Matbaacılık, 2008, 126 s.

². Güneş E. M. Armenians in the Ottoman empire, according to ikdam 1914-1918: tarix elmi yüksek lisans tezi, September 2003, 179 p.

³. Doğan Ş. Rus kaynaklarına göre Doğu Anadolu'daki erməni faaliyetleri (1914-1918): tarix elmi yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş, ocak - 2007, 112 s.

⁴. Koçaş M.S. Tarixdə ermənilər və türk-erməni münasibətləri. Bakı: “Azərbaycan ensiklopediyası” Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 1998, 158 s.

⁵. سيد احمد كسروي «تاريخ 18 ساله آذربايجان» چاپ 5، نشر اميركبير، تهران 1350، 919 ص.

(Kəsrəvi S.Ə. Azərbaycanın 18 illik tarixi, Tehran: 1971, 919 s.)

gördüyü qanlı olayları daha sonralar yazdığı “Sərzəmin-e Zərtəşt Rzaiyə”¹ (“Rzaiyə Zərdüş t yurdu”) adlı əsərində xatirə şəklində əks etdirmişdir.

Problemə urmiyalı tarixçi Məhəmməd Təməddün “Oza-e İran dər cəngə cəhani-ye əvvəl ya tarix-e Rezaiyə”² (“İ Dünya müharibəsi dövründə İranda vəziyyət və ya Rzaiyə tarixi”) adlı əsərində toxunmuş və yalnız Urmiya, eləcə də Salmasda baş verən soyqırımı öləri də olsa şərh etmişdir.

Mövzuya diqqət yetirən müəlliflərdən biri də Əhməd Kavianpurdur. Müəllif özünün “Tarix-e Urmiyə”³ (“Urmiya tarixi”) və “Tarix-e ümumi-ye Azərbaycan”⁴ (“Azərbaycanın ümumi tarixi”) adlı əsərlərində Urmiya və Salmasdakı soyqırımla bağlı əldə etdiyi mənbələr və özündən öncəki müəlliflərin əsərlərindən istifadə etməklə mövzunu araşdırmışdır. Ə.Kavianpur “Urmiya tarixi” adlı əsərində Urmiya regionunun tarixini ta qədimdən XX əsrin I yarısına qədər olan dövrü araşdırmışdır. Əsərdə soyqırım məsələsinin şərhinə çox az yer verilmişdir.

Məhəmmədəmin Riyahinin “Tarix-e Xoy, səyre təhəvvolat ectemai və fərəhəngi-ye şəhrə-ye İran teyy-e qorun”⁵ (“Xoy tarixi, əsrlər boyu İran şəhərlərinin ictimai və mədəni dəyişiklikləri”) adlı əsəri Xoy şəhərinin tarixinə həsr edilsə də, burada Andranikin Xoy şəhərinə hücumuna, Urmiya və Salmasda törədilən 1918-ci il soyqırımına toxunulmuşdur.

Regionda azərbaycanlılara qarşı baş verən soyqırımı öyrənən İran tədqiqatçılardan biri də Həsən Ənzəlidir. O, “Urmiyə dər qozər-e zəman”⁶ (“Urmiya zamanın gedişində”) adlı əsərinin bir hissəsini 1918-ci il Urmiya və Salmasdakı soyqırım hadisələrinə həsr etmişdir. H.Ənzəli Cənubi

¹. علی دهقان، سرزمین زرتشت رضائیه، انتشارات ابن سینا، تهران، چاپ اول 1348، 1017 ص.
(Dehqan Ə. Zərdüş t yurdu Rzaiyə. Tehran: 1969, 1017 s.)

². محمد تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه، تهران، 1350، موسسه مطبوعاتی تمدن، 444 ص.

(Təməddün M. İranın I Dünya müharibəsində vəziyyəti və Urmiya tarixi. Tehran: 1971, 444 s.)

³. احمد کاویانپور، تاریخ ارومیه، چاپ اول، تهران 1378، 553 ص.
(Kavianpur Ə. Urmiya tarixi. Tehran: 1999, 553 s.)

⁴. احمد کاویانپور، تاریخ عمومی آذربایجان، موسسه انتشارات آسیا، تهران، 1346، 408 ص.
(Ə.Kavianpur, Azərbaycan ümumi tarixi. Tehran: 1967, 408 s.)

⁵. محمد امین ریاحی، تاریخ خوی (سیر تحولات اجتماعی و فرهنگی شهرهای ایران طی قرون)، تهران، 1378، انتشارات طرح نو، 602 ص.

(Riyahi M.Ə. Xoy tarixi-əsrlər boyu İran şəhərlərinin ictimai-mədəni tarixi. Tehran: 1999, 602 s.)

⁶. حسن انزلی، ارومیه در گذر زمان، چاپ دوم با بازبینی و افزودنی ها، انتشارات دستان، تهران 1384، 926 ص.

(Ənzəli H. Urmiya zaman gedişində. Tehran: 2005, 926 s.)

Azərbaycanın qərb bölgəsinin tarixini qədim dövrdən XX əsrin sonlarınaqədər araşdırmış və bölgədə azərbaycanlılara qarşı törədilən 1918-ci il soyqırımının Urmiya hissəsinə də müəyyən dərəcədə aydınlıq gətirmişdir.

Qasım Əşrəfinin “Qarətgeran, vəqaye xunine Urmiye dər cəng-e cəhani-ye əvvəl”¹ (“Talançılar, I Dünya müharibəsi illərində Urmiyanın qanlı hadisələri”) adlı əsərində bütövlükdə Urmiya və Salmasdakı soyqırımı öyrənməyə çalışmışdır. Müəllif əsərində Həqqü təxəllüsü ilə həmin soyqırım hadisəsini qeydə alan Həbibulla Mədəni və digər bir neçə yerli əhalinin Urmiyadakı soyqırım haqqında xatirələrinə istinad edərək 1918-ci ildə Urmiyada baş vermiş qanlı hadisələr barədə oxucuları məlumatlandırmaq istəmişdir.

Cənubi Azərbaycandan olan tədqiqatçı Müctəba Azadi isə mövzunu İran mənbələri əsasında öyrənməyə cəhd göstərmişdir. O, özünün “Tarix-e qətleam-e mosəlmanan-e Azərbaycan təvəssot-e ciloha”² (“Cilolar tərəfindən Azərbaycan müsəlmanlarının qətlam tarixi”) adlı əsərində 1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində erməni-aysor silahlı dəstələrinin törətdiyi soyqırımı araşdırıb təhlil etmişdir. Müəllif özündən öncə mövzunu öyrənən tədqiqatçıların əsərlərindən istifadə etsə də, xarici və daxili arxiv materiallarından kifayət qədər istifadə etməmişdir. M.Azadi əsərinin son hissəsində Məxfi Əfşar adlı urmiyalı əczaçı həkimin 1918-ci illərdə gündəlik qeydlərini təqdim etmişdir.

Mövzunu son illərdə digər Cənubi Azərbaycan və İran tədqiqatçılarından bir az fərqli öyrənən tədqiqatçı isə Tohid Məlikzadə Dilməqanidir. O “Güney Azərbaycan Birinci dünya müharibəsi illərində-soyqırım”³ adlı əsərində özündən əvvəlki Cənubi Azərbaycan və İran tədqiqatçılarından əlavə müəyyən dərəcədə T.C.Başbakanlıq Osmanlı Arxivlərindən də istifadə etmişdir. Müəllif Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1914-1918-ci illərin hadisələrini araşdırmış, 1918-ci ildə baş verən soyqırıma xüsusi yer vermişdir. O, həmin əsərində özündən öncəki yuxarıda qeyd edilən tədqiqatçılara nisbətən mövzuya daha əhatəli yanaşsa

¹. قاسم اشرفی، غارتگران- وقایع خونین اورمیه در جنگ جهانی اول، نشر اختر، تبریز 1387، ص. 51، 264 ص.

(Əşrəf Q. I Dünya müharibəsində Urmiyada qanlı hadisələr. Təbriz: 2008, 264 s.)

². مجتبی آزادی، تاریخ قتل عام مسلمانان آذربایجان توسط جلوها، اورمیه، 1369، انتشارات حسام الدین چلبی، 254 ص.

(Azadi M. Azərbaycan müsəlmanlarının cilolar vasitəsilə qətlam tarixi. Urmiya: 1990, 254 s.)

³. Məlikzadə T. Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində- soyqırım. Bakı: Bakı çap evi, 2010, 259 s.

da, bəzi hadisələrin tarixini səhv vermişdir. T.M.Dilməqani həmin əsərdən başqa, Salmasın tarixi ilə bağlı “Tarix-e dəh hezar sale-ye Salmas”¹ “(Salmasın on min illik tarixi)” və “Səlməs dəh seyr-e tarix və fərhəng-e Azərbaycan”² (“Salmas Azərbaycanın tarix və mədəniyyəti gedişində”) adlı əsərlərində də Urmiya və Salmasdakı soyqırım məsələsini müxtəsər şəkildə işıqlandırmışdır. T.M.Dilməqani, həmçinin özünün “Tarixçeye daronişate Urmiye”³ (“Urmiya şadlıq məkanı tarixçəsi”) adlı əsərində də müxtəsər şəkildə Urmiyada azərbaycanlıların erməni-aysor silahlı birləşmələri tərəfindən qətlə edilməsinə toxunmuşdur.

Ermənilərin 1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanla birlikdə müasir Azərbaycan Respublikası ərazisində də azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətməsini öyrənən müəllif isə Səməd Sərdariniyadır. Onun “Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı”⁴ adlı əsərində xülasə şəkildə əslində bütöv Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırım məsələlərinə toxunulmuşdur. Müəllif Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində həmin dövrdə baş verən soyqırıma cüzi yer ayırmışdır.

Cənubi Azərbaycanda Urmiya, Salmas və Xoy şəhərlərinin tarixi ilə bağlı yazılan əsərlərlə yanaşı, Sulduz, Şəbistər, Təsuc və ətraf şəhərlərin tarixinə aid əsərlərdə də 1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımı məsələsi qısa şəkildə öz əksini tapmışdır. Həmin əsərlərdən biri Abbas Nəbiyyinin yazdığı “Təsuc dəh qozər-e Zəman”⁵ (“Təsuc zaman gedişində”) adlı

¹. توحيد مليکزاده، تاريخ ده هزار ساله سلماس و غرب آذربايجان، تبريز، 1384، انتشارات الدار تبريز، 700ص.

(Məlikzadə T. Salmas və Azərbaycanın qərbinin on min illik tarixi. Təbriz: 2005, 700 s.)

². توحيد ملكزاده ديلمقانی، سلماس در سير تاريخ و فرهنگ آذربايجان، جلد اول، 1378، تبريز انتشارات الدار، ص. 171، 286ص.

(Məlikzadə T. Salmas Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti gedişində. Təbriz: 1999, 171 s.)

³. توحيد ملكزاده، تاريخچه دارلنشاط اورميه، انتشارات ياز، اورميه 1388، ص. 82، 139 ص.

(Məlikzadə T. Şadlıq məkanı Urmiyanın tarixi. Urmiya: 2009, 139 s.)

⁴. Sərdariniya S. Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı. Bakı: Elm, 2006, 117 s.

⁵. عباس نبی و سلمان نبی، تسوج در گذر تاریخ (با نگاهی اجمالی به تاریخ، جغرافیا و فرهنگ منطقه

شبیستر (ارونق و انزاب)، پاییز 1382، تسوج، موسسه مطبوعاتی و کتابفروشی خوش نیت، 596 ص.

(Nəbiyi A., Nəbiyi S. Təsuc tarix gedişində - Şəbüstər bölgəsinin tarix, coğrafiya və mədəniyyəti. Təsuc: 2003, 596 s.)

əsəridir. Müəllif Təsuc bölgəsinin tarixini qədim dövrdən araşdırarkən müxtəsər şəkildə erməni silahlı dəstələrinin Urmiya, Salmas və Xoyda törətdiyi soyqırımı da işıqlandırmışdır. Əsərdə xüsusilə Andranikin Xoy şəhərinə hücumu və onun Şəbüstər, Təsuc, Mərənd, hətta Təbrizi də işğaletmə, soyqırım törətmə niyyəti və planları təhlil edilmişdir.

Cənubi Azərbaycan müəlliflərindən Cəmal Ayrımlı¹, Əhməd Səlimifərd², İsa Yeganə³, Forud Xosrəvi Çiyane⁴, İbrahim Pürhüseyn Xuniq⁵, Hacı İsmayıl Nəbiyar⁶, Zöhrə Vəfai⁷ və digərləri də öz əsərlərində öləri şəkildə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin törətdiyi soyqırım haqqında məlumat vermişlər.

¹ اورمودا جیلولوق، روزنامه نوید آذربایجان، شماره 139، 31 مارٹ 2001 . جمال آیریملو، ¹ (Ayrımlı C. Urmuda ciluluq, “Nəvid Azərbaycan” qəz., Urmiya, 31 mart 2001, № 139)

² . احمد سلیمی فرد، نگاهی به تاریخ و جغرافیای شبستر، تسوج و صوفیان، انتشارات سیب سرخ، تهران، 1382، 618 ص.

(Səlimifərd Ə. Şəbüstər, Təsuc və Sofianın tarix və coğrafiyasına baxış. Tehran: 2003, 618 s.)

³ . عیسی یگانه، نگاهی به تاریخ و فرهنگ ایل قارا پاپاخ، شمس، اورمیه، 1380، ص. 144
(Yeganə İ. Qarapapaq elinin tarixi və mədəniyyətinə baxış, Urmiya: 2001, 144 s.)

⁴ . فرود خسروی چیانه، تاریخ ایل قراپاپاق – بوزچلوی پیشین، انتشارات ادیبان، اورمیه 1389 ، 616 ص.

(Xosrəvi Çiyane F. Qarapapaq elinin tarixi. Urmiya: 2010, 616 s.)

⁵ . ابراهیم پور حسین (خونیق)، بحران آذربایجان در اثنای جنگ جهانی – نبرد شکرپازی و ساری داش، انتشارات اختر، 1387، تبریز، 191 ص.

(Pürhüseyn İ. Dünya müharibəsində Azərbaycan böhranı-Şəkəryazı və Sarıdaş müharibəsi. Təbriz: 2008, 191 s.)

⁶ . حاج اسمعیل نبی یار، آذربایجان و سولدوز، انتشارات آذربایجان (سلیمان زاده)، اورمیه، 1381، 200 ص.

(Nəbiyar İ. Azərbaycan və Sulduz. Urmiya: 2002, 200 s.)

⁷ . زهره وفایی، میسیونرهای بدون صلیب، ویژه نامه: آذربایجان و یک قرن جنایات ارمنه، نشریه دانشجویان آذربایجانی دانشگاه امیر کبیر، تهران، 1383، ص. 15-16

(Vəfai Z. Xaçsız missionerlər, // Azərbaycan və bir əsrlik ermənilərin cinayətinə həsr olunan özəl say, Tehran, Əmir Kəbir Universitetinin jurnalı, 2004, 15-16 s.)

Tədqiq olunan mövzuya aid yuxarıda qeyd etdiyimiz müəlliflərin əsər və yazılarından yetərinə istifadə etmiş, yeri gəldikcə yanlış fikir və mülahizələrə öz münasibətimizi bildirmişik. Mövzuda elmi ümumiləşdirmələr aparmaqla yanaşı, 1918-ci ildə törədilmiş soyqırımın yaranmasını, mahiyyətini, bu qanlı hadisəni törədənlərin arxasında duran və ona istiqamət verən qüvvələri faktlar və sənədlər əsasında tədqiqatda göstərməyə çalışmışıq.

Tədqiqatın mənbə bazası. Dissertasiya işi çoxsaylı qaynaqların araşdırılması əsasında yazılmışdır. Araşdırmada İranın 1918-ci ildə Urmiyadakı kargüzarı Rəhmətullah xan Mötəmidəlvüzarənin¹ Urmiyada və Salmasda baş verən hadisələr haqqında Tehrana göndərdiyi gündəlik hesabatı əsas və mötəbər mənbə kimi elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. R.Mötəmidəlvüzarə dövlət rəsmisi kimi erməni-aysor silahlı dəstələrinin azərbaycanlıları qətlə etməsinə öz hesabatında qərəzsiz mövqe əsasında əks etdirmişdir. O, həmçinin 1918-ci ildə soyqırım törədildəndən sonra İran mərkəzi hakimiyyətinin göstərişi ilə tələfat və xəsarətin siyahıya alınması üçün komissiya yaratmalı olmuşdur. Onun başçılıq etdiyi komissiyanın apardığı siyahıyaalma Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1918-ci ildə soyqırım qurbanlarının sayı baxımından mötəbər statistik mənbə hesab edilir.

Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1918-ci ildə baş verən soyqırımın mənbələrindən biri də Urmiyadan olan və hadisələrin canlı şahidi Rəhmətullah Tofiqdir. O “Tarixçə-ye Urmiya, yaddaştha-yi əz salha-ye cəngə əvvəllə cəhani və aşub-e bəd əz an”² (“Urmiya tarixi, I Dünya müharibəsi və ondan sonrakı iğtişəşlər haqqında qeydlər”) adlı əsərində Məşrutə inqilabından 1920-ci ilə qədər Urmiya, Salmas, Xoyda baş verən hadisələr, azərbaycanlıların birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri tərəfindən soyqırıma məruz qalması məsələsini əks etdirmişdir. Müəllif əsərində müxtəssər şəkildə Urmiya və Salmasla yanaşı, Xoy şəhərinə Andranikin hücumunu və bu hücumun səbəblərini də göstərmişdir.

¹. رحمت الله خان معتمدالوزاره، ارومیه در محاربه عالم سوز، به کوشش کاوه بیات، نشر پژوه شیراز، تهران 1379، 585 ص.

(Mötəmidəlvüzarə R. Urmiya dünyanı odlayan müharibədə. Tehran: 2000, 585 s.)

². رحمت الله توفیق، تاریخچه ارومیه، یادداشتهاهی از سالهای جنگ اول جهانی و آشوب بعد از آن، انتشارات شیراز، چاپ اول، تهران، 1382، 162 ص.

(Tofiq R. Urmiya tarixi-I Dünya müharibəsindən qeydlər. Tehran: 2003, 162 s.)

Dissertasiyada mövzu ilə bağlı İran arxivlərində, o cümlədən İran Xarici İşlər Nazirliyinin arxivlərində saxlanılan I Dünya müharibəsi dövrünə aid sənədlər toplusu və xüsusilə, soyqırımın baş verdiyi Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsinə aid diplomatik sənədlər, yazışmalar, məktublar (Məhəmmədsadiq Mirzə Müəzziddövlə, “Namehaye Orumiye”¹ (“Urmiyadan məktublar”) və raportlardan istifadə edilmişdir. Həmçinin, xarici dövlətlərin arxivlərinin sənədlərindən ibarət olan M.Qasımlının tərtib etdiyi “Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti”² adlı əsərinin üçüncü hissəsindən və Məhəmməd Perinçekin Rusiya arxivlərinin materiallarından tərtib etdiyi “Yüz sənəd”³ adlı kitabı əsasında araşdırmalar aparılmışdır. Tədqiqat işində mənbə kimi Türkiyənin “Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi”nin (ATESE) arxiv materiallarının toplandığı “Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (1917-1918)”⁴ əsərindən də istifadə edilmişdir.

Bundan başqa həmin hadisələrdə bilavasitə iştirak edən missionerlərin və xarici ölkələrin diplomatik nümayəndələrin xatirə və hesabatlarından, o cümlədən Rusiyanın Urmiyadakı konsulu B.Nikitin⁵ və ingilis generalı L.Denstervilin⁶ xatirələrindən də istifadə edilmişdir.

¹. نامه های اورمیه، (اسناد و مکاتبات محمد صادق میرزا معزالدوله از حکومت اورمیه، شوال 1333 تا ربیع الاول 1334 هجری قمری)، به کوشش کاوه بیات، نشر و پژوهش فروزان روز، تهران، 1380، 229 ص.

(Urmiya məktubları, Urmiya hökumət evindən M.S.Möəzziddövlədən məktublar. Tehran: 2001, 229 s.)

². Qasımlı M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər), III hissə (sənədlər, materiallar, xəritələr, şəkillər). Bakı: Adiloğlu, 2004, 532 s.

³. محمد پرینچک، ترجمه: دکتر محمد اسد فانی، یکصد سند، مسئله ارمنی در آرشیوهای دولتی روسیه، انتشارات ندای شمس، چاپ اول 1390، تبریز، 328 ص.

(Pirinçik M.Yüz sənəd-Rusiya arxivlərində erməni məsələsi. Təbriz: 2011, 328 s.)

⁴. Nəcəfli G. Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (1917-1918) (ATESE sənədləri əsasında). Bakı: “Azərbaycan tarixçiləri” İB, 2015, 112 s.

⁵. خاطرات و سفرنامه مسیو ب. نیکیتین کنسول سابق روس در ایران، ترجمه علیمحمد فره وشی، چاپ اول 1326، چاپ دوم 2536، انتشارات کانون معرفت، تهران، 325 ص.

(B.Nikitinin xatirələri və səfərnəməsi. Tehran: 1977, 325 s.)

⁶. Генерал-майор Денстервиль. Британский империализм в Баку и Персии 1917-1918 (воспоминания), перевод с английского, Б. Руденко, Изд-во «Советский Кавказ», Тифлис: 1925, 127 с.

Araşdırmada həmin dövrdə erməni və aysorların birləşmiş dəstələrinin törətdiyi cinayətlərin canlı şahidi olan şəxslərin xatirələrindən də istifadə edilmişdir. Həmin şəxslərdən biri Mirəz Əbülqasım Əminəşşəri Xoyidir. Onun internet nəşr kimi işıq üzü görən xatirələrindən ibarət “Tarix-e təhacomat və cənayat-e ərəməne, İsmayıl Simitqo və sərdar-e Maku be Azərbaycan”¹ (“Ermənilərin, İsmayıl Simitqo və Makı hakiminin Azərbaycana hücumu və cinayətlərinin tarixi”) kitabı bu sahədə mövcud olan mənbələrdən biri kimi istifadə edilmişdir.

Qulam xan Hişmətin xatirələrini də ehtiva edən “Muyeha-ye Şəhr-e qərib”² (“Qərib şəhərin nalələri”) adında yazdığı əsəri digər mühüm və mötəbər mənbələrdən biridir.

Dissertasiya mövzusunun mənbə bazasında İran, Azərbaycan Respublikası və Türkiyədə çap olunan dövrü mətbuatda və elmi jurnallarda dərc edilən məqalələrdən də istifadə edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında nəşr edilən “Elm”, “Respublika” və “Xalq” qəzetləri, Cənubi Azərbaycanda çap edilən “Nəvide Azərbaycan”, “Ağrı”, “Ulduz” qəzetləri, Tehranın Əmir Kəbir Universitetinin azərbaycanlı tələbələrinin buraxdığı “Öyrənci baxışı” jurnalının “Azərbaycan və bir əsr erməni cinayəti” adlı özəl sayı, “İpək yolu”, “Varlıq” və “Yom” jurnalları, Türkiyədə çap olunan “Turan” Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin Beynəlxalq elmi jurnalı, digər yerli və xarici mətbuat orqanlarında mövzuya aid məqalələrdən də istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində 1917-1919-cu illərdə erməni silahlı dəstələrinin Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı elmi əsaslarda sistemli şəkildə araşdırmaq məqsədi qarşıya qoyulmuşdur. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməyə çalışmışıq:

– Cənubi Azərbaycanda baş verən soyqırımın azərbaycanlılara qarşı ermənilərin həyata keçirdikləri ümumi soyqırımın tərkib hissəsi kimi öyrənilməsi;

¹. میرزه امین الشرع خویی، تاریخ تهاجمات و جنایات ارمنه، اسماعیل سیمیتکو و سردار ماکو در

آذربایجان، به کوشش علی صدرايي خویی، 1385، 46 ص.

(Xoyi M. Ə. Ermənilərin, Simitqonun və Makı sərdarının cinayətləri. elektron nəşr, 2006, 46 s.)

². غلام خان حشمت، مویه های شهر غریب، انتشارات یاز، اورمیه، 1387، 232 ص.

(Hişmət Q. Qərib şəhərin nalələri. Urmiya: 2008, 232 s.)

– 1917–1919-cu illərdə baş verən hadisələrin əhəlinin sosial-iqtisadi vəziyyətinə etdiyi təsirini üzə çıxarmaq;

– Rusiya və bəzi Qərb dövlətlərinin Osmanlı Türkiyəsi dövlətinin şərqində özlərinə dayaq nöqtəsi kimi yaratmağı planlaşdırdıqları xristian-erməni dövlətinin qurulması planının icrasında etnik təmizləmə və soyqırımın həyata keçirildiyini üzə çıxarmaq;

– soyqırımda xarici ölkələrin diplomatik nümayəndəliklərinin və missionerlərin rolunu üzə çıxarmaq;

– Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1918-ci ildə erməni-aysor hərbi birləşmələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı kompleks halda tədqiq və təhlil edərək məsələnin mahiyyətini açmaq;

– Cənubi Azərbaycanda birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri tərəfindən törədilən soyqırımın miqyasını və qurbanların sayını mötəbər sənəd və faktlarla müəyyənləşdirmək.

Dissertasiyanın metodoloji əsası. Dissertasiya mövzusunun işlənilməsində bir çox mənbələrdən, kitablardan, mətbu orqanlardan və elmi tədqiqatlardan istifadə edilmişdir. Bütün bunlar istifadə edilərkən tənqidi yanaşma metoduna əsaslanılmışdır. Bir sıra tarixi-siyasi, diplomatik yanaşmalar, dövrün beynəlxalq əlaqələri kontekstində nəzərdən keçirilmiş və belə bir nəticə əldə edilmişdir ki, Cənubi Azərbaycandakı soyqırım bölgədə bəzi Qərb dövlətləri və Rusiyanın həyata keçirdiyi planın tərkib hissəsi olmuşdur. Bu əsasdan çıxış edərək, problemi öyrənərkən tarix və demoqrafiya elmlərinin müasir metodlarına istinad edilmiş və araşdırma tarixi müqayisə, sintez, analiz kimi ümumi, tarixi müqayisə, xronoloji dövrləşdirmə kimi konkret üsulları özündə əks etdirən elmlərarası metodlar əsasında aparılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin əsas elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, 1917-1919-cu illərdə Cənubi Azərbaycanda törədilən dəhşətli soyqırım Arazın bu tayında elmi şəkildə ilk dəfədir ki, araşdırılmış, bu səpkidə tarixşünaslıqda elmi tədqiqata cəlb edilmişdir. İndiyə qədər Cənubi Qafqazda, Osmanlı Türkiyəsi və onların sərhədlərindən kənarda ermənilərin türklərə qarşı həyata keçirdikləri soyqırımlar geniş şəkildə araşdırılsa da, Cənubi Azərbaycan bu araşdırmalardan kənarda qalmışdır. Təqdim olunan iş Azərbaycan milli tarixşünaslığında ilk addımdır və bu sahədə indiyə qədər mövcud olmuş boşluğu doldurmağa göstərilən ilk təşəbbüsdür. İlk dəfə olaraq Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım elmi şəkildə işlənmiş, soyqırımın miqyası öyrənilmiş, dəqiq rəqəmlər üzə çıxarılmış və soyqırım törədilən ərazi dəqiqləşdirilmişdir. Həmçinin Qərb ölkələri missionerlərinin və rusların

soyqırırda təşkilatçı və himayəçilik missiyaları sübuta yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı arxivlərdən əldə olunmuş məlumatların, bir çox vacib əhəmiyyətli sənədlərin, bir sıra fars, türk və Qərb ölkələri mənbələrindən əldə olunmuş məlumatlar, eləcə də hadisələrin canlı şahidi olmuş insanların xatirələri, onların elmi döviyyəyə cəlb edilməsi də dissertasiyanın digər yeniliklərindəndir. 1918-ci il soyqırımında təkcə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 200 minə qədər azərbaycanlının birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri tərəfindən vəhşiliklə qətlə yetirilməsi, ermənilərin talan, qətl, təcavüz kimi qeyri-insani əməllərinin sənəd, fakt və mənbələr əsasında sübuta yetirilməsi də tədqiqatın digər elmi yeniliklərindən hesab edilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti hər şeydən əvvəl, ermənilərin törətdiyi soyqırım, deportasiya və münafiqələrin öyrənilməsində tədqiqatçılara kömək ola bilər. Həmçinin ali və orta məktəblər üçün hazırlanan tarix dərslərində soyqırım mövzusunun Cənubi Azərbaycanla bağlı daha geniş yer ayrılmasına şərait yaradar, geniş kütləni Cənubi Azərbaycandakı soyqırımın törədilməsi, miqyası və nəticələri ilə tanış etməkdə bir vasitəçi olar. Bundan başqa, dissertasiyanın ümumi nəticələrindən Azərbaycanda soyqırım tarixinə dair ümumiləşdirici əsərlərin yazılmasında, universitetlərdə mühazirə və seminarlarda istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akad. Z.M. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “Cənubi Azərbaycan” şöbəsində yerinə yetirilmiş və müzakirə olunmuşdur. Tədqiq olunan problemin əsas nəticələri müəllif tərəfindən Azərbaycanın elmi jurnallarında nəşr etdirdiyi 5 məqalədə, 3 beynəlxalq konfrans, həmçinin Ukraynada çap olunmuş bir elmi məqalədə aprobasiyadan keçmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, yarım-fəsillərə bölünmüş üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində problemin aktuallığı, xronoloji çərçivəsi, öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsası, mənbə bazası, elmi yeniliyi və praktik əhəmiyyəti verilmişdir.

Tədqiqatın birinci fəslə “**I Dünya müharibəsi illərində Cənubi Azərbaycanda iqtisadi, sosial və siyasi şərait**” adlanır və üç yarım-fəsildən ibarətdir. “**I Dünya müharibəsi illərində İran və Cənubi**

Azərbaycanda sosial-iqtisadi şərait” adlanan birinci yarım fəsildə I Dünya müharibəsi illərində Cənubi Azərbaycanda yaranan sosial-iqtisadi şərait öyrənilmişdir. Çar Rusiyasının hələ I Dünya müharibəsindən öncə Cənubi Azərbaycanı işğal etməsi, burada bütün inzibati-idarəçilik işlərinə müdaxilə etməsi, Cənubi Azərbaycanda istehsal olunan taxıl və qida məhsullarını ucuz qiymətə alması bu bölgədə iqtisadi tənəzzül, eləcə də qıtlığın yaranmasına səbəb olmuşdur. I Dünya müharibəsinin başlanması ilə bölgədə davam edən rus-türk döyüşləri, qoşunların yerli əhalinin taxılı hesabına qidalanması, ingilislərin təhriki ilə Osmanlı Türkiyəsi dövlətinə qarşı qaldırılan aysorların məğlub olub Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsinə sığınıb məskunlaşması sosial-iqtisadi vəziyyəti ağırlaşdırdı. Üstəlik 1917-ci ildə Rusiyada oktyabr çevrilişinin baş verməsi Cənubi Azərbaycanda mövcud olan rus qoşununda intizamsızlığa səbəb oldu. Qoşun hissələri heç kimə tabe olmadan Cənubi Azərbaycanda, xüsusilə Urmiya, Salmas, Xoy və digər şəhərlərin bazarlarını qarət edib, yandırdı.¹ Onsuz da ağır vəziyyətdə olan əhalinin dolanışığı daha da pisləşdi. Müharibə, qətlə və qarət nəticəsində bölgədə əkinçilik təsərrüfatı da məhv oldu. Əldə edilən məhsullar da xarici qüvvələrin əlinə keçdi. Qıtlıq, aclıq baş alıb gedirdi. On minlərlə əhali aclığın və yoluxucu xəstəliklərin qurbanı oldu.

“I Dünya müharibəsi illərində Cənubi Azərbaycanda siyasi vəziyyət” adlanan ikinci yarım fəsildə isə bölgədə 1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırım ərəfəsindəki siyasi vəziyyət tədqiq edilmişdir. Hələ I Dünya müharibəsi başlamamışdan öncə çar Rusiyasının ordusu Cənubi Azərbaycan ərazisini işğal etmişdir. Rusiya qoşunu Cənubi Azərbaycanda bütün inzibati və idarəçilik işlərinə müdaxilə etməklə yanaşı bölgədə, xüsusilə Urmiya və Salmasda erməniləri təşkilatlandırmış və gələcəkdə silahlı dəstə yaratmağa hazırlamışdır. I Dünya müharibəsi başlayandan sonra isə Osmanlı Türkiyəsi dövləti çar Rusiyası qoşununun Cənubi Azərbaycan ərazisində olmasını öz təhlükəsizliyi üçün təhdid hesab edərək qoşunun bu bölgədən çıxarılmasını tələb etmişdir. Lakin ruslar müxtəlif bəhanələr gətirməklə qoşunlarını bu bölgədən çıxarmaqdan imtina etmişdir. Nəticədə Osmanlı ordusu Cənubi Azərbaycan ərazisinə daxil olmağa məcbur olmuşdur. Beləliklə, Cənubi Azərbaycan ərazisi Antanta və Üçlər ittifaqının müharibə meydanına çevrilmişdir. Uzun müddət davam edən müharibə dövründə ermənilərin bir hissəsi çar Rusiyası ordusunun

¹ سيد احمد كسروي «تاريخ 18 ساله آذربايجان» چاپ 5، نشر اميركبير ، تهران 1350، ص. 707.

tərkibində döyüşmüş, digərləri isə bütün bölgədə onların tərəfdarı kimi fəaliyyət göstərmişlər.

“Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin yaradılması” adlı üçüncü yarımfəsildə isə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində fəaliyyət göstərən Qərb ölkələrinin nümayəndəlikləri və missioner təşkilatları, eləcə də vaxtilə çar Rusiyasının Urmiyadakı konsulu B.Nikitin tərəfindən erməni-aysorlardan ibarət birləşmiş silahlı dəstələrin yaradılması öyrənilib təhlil edilmişdir. Çar Rusiyasında 1917-ci il oktyabr çevrilişi baş verəndən sonra isə Cənubi Azərbaycanda mövcud olan rus qoşununda intizamsızlıq yarandı. Bunu gören İngiltərə və digər Qərb dövlətləri hələ əvvəlcədən çar Rusiyası ilə planlaşdırdıqları erməni və aysorlardan ibarət silahlı dəstələrin təşkili planının icrasını tezləşdirdilər.¹ Planın icrası istiqamətində çar Rusiyası qoşununun silah-sursatı erməni və aysorlara verildi. Eyni zamanda Rusiya, Fransa və s. ölkələrin zabitləri erməni və aysorları təşkilatlandırır hərbi təlim keçdilər. İngiltərə, Fransa və ABŞ maliyyə yardımı ayırdılar. Beləliklə, Cənubi Azərbaycanda erməni-aysorlardan ibarət silahlı dəstələr yaradıldı.

“1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanda soyqırımın törədilməsində missioner təşkilatlarının rolu” adlanan ikinci fəsil 2 yarımfəsildən ibarətdir. **“İran və Cənubi Azərbaycanda Qərb missioner təşkilatlarının fəaliyyətə başlaması”** adlı birinci yarımfəsildə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində soyqırımın başvermə səbəblərinin tarixi köklərini araşdırıb təhlil edərkən xarici dövlətlərin nümayəndəlikləri və missioner təşkilatlarının rolu aşkarlanmışdır. Bu məsələnin tarixi kökləri orta əsrlərdə güclü Osmanlı Türkiyəsi dövlətinin güclənib İstanbulu fəth etməsindən sonra Avropa ölkələrinin qorxuya düşməsi ilə bağlı idi. Avropa dövlətləri Osmanlı təhlükəsindən qurtarmaq üçün hələ XIV-XV əsrdən bölgədə öz planlarını həyata keçirməyə başlamışdı. Qısa strateji plan kimi Osmanlı Türkiyəsi dövlətinin şərqində-Azərbaycanda olan güclü hökmdarları müəyyənləşdirib onları Osmanlı dövləti ilə müharibəyə sövq etmək idi. Belə olan halda Osmanlı dövlətinin başı şərq sərhədlərinə qarışacaqdı və Avropa təhlükədən qurtulacaqdı. Bunun üçün Avropanın aparıcı dövlətləri öz nümayəndələrini, onlarla yanaşı missionerlərini Ağqoyunlu, Səfəvi saraylarına göndərərək və uzun müddət Azərbaycanın türk dövlətləri ilə Osmanlı dövlətini müharibəyə sövq etmişdir. Uzun strateji planda isə Qərb

¹ توحيد ملكزاده ديلمقاني، سلماس در سير تاريخ و فرهنگ آذربايجان، جلد اول، 1378، تيريز انتشارات الدار، ص. 178-179

(Məlikzadə T. Salmas Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti gedişində. s. 178-179)

dövlətlərinin missioner təşkilatları Cənubi Azərbaycanda və ümumiyyətlə bölgədə olan erməniləri təşkilatlandırmağa çalışmışlar. Missionerlərin uzun müddətli fəaliyyəti nəticəsində türklərin himayəsində yaşayan ermənilər türklərə qarşı düşməyə çevrildi və yerli azərbaycanlılar və türklərlə ermənilər arasında ixtilaf yarandı.¹

“XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda missioner təşkilatlarının fəaliyyətinin güclənməsi” adlı ikinci yarımfəsildə isə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində xarici missioner təşkilatlarının dağıdıcı fəaliyyəti öyrənilib təhlil edilmişdir. Rusiyanın Azərbaycana və bölgəyə ayağının açılması xarici missioner təşkilatlarının fəaliyyətinə güclü təkan verdi. Qacarların hakimiyyəti dönməndə Azərbaycanın qərb bölgəsində Sovet Rusiya və Qərbin xarici diplomatik nümayəndəlikləri və missioner təşkilatları ciddi fəallaşdı. Bu dövrdə Azərbaycanda az sayda köçüb gəlmiş və dağınıq şəkildə yaşayan erməni və aysorlara Azərbaycan ərazisində dövlət yaratmaq gündəmə gətirildi. Nəhayət, 1917-ci il Rusiyada oktyabr çevrilişi baş verəndən sonra mövcud olan erməni dövlətinin yaradılma planının icrasına başlandı. Artıq bunun üçün erməni və aysorlar illər öncədən Rusiya və Qərb ölkələrinin missionerləri tərəfindən psixoloji cəhətdən hazırlanmışdılar. Bunun üçün 1917-ci ilin sonlarından Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində missionerlərin birbaşa dəstəyi ilə ermənilər və aysorlardan ibarət xristian silahlı dəstələri yaradıldı.²

“Azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırım və nəticələri” adlı üçüncü fəsil 4 yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil **“Cənubi Azərbaycanın Urmiya və ətraf ərazilərində soyqırım”** adlanır. Bu yarımfəsildə Cənubi Azərbaycanın əsas şəhərlərindən olan Urmiyada azərbaycanlılara qarşı soyqırımın törədilməsi araşdırılıb öyrənilmişdir. Burada 1918-ci ilin fevralında yaradılmış erməni və aysorlardan ibarət xristian qoşununun artıq Urmiyada günahsız əhəlinin kütləvi soyqırımına başlaması və şəhərin ermənilərin əlinə keçməsi araşdırılmışdır. Urmiyada erməni və aysorlardan ibarət birləşmiş silahlı dəstələrin birinci mərhələdə törətdiyi soyqırımda 15 minə qədər azərbaycanlı qətlam edilmişdir.³ 1918-ci ildə Urmiyada mart ayının ortalarında ilaxır çərşənbədə soyqırımın ikinci mərhələsi başlandı. Üç gün davam edən qətlamda daha 15 mindən artıq

¹. توحيد مليکزاده، تاريخ ده هزار ساله سلماس و غرب آذربايجان، تبريز، 1384، انتشارات الدار تبريز، ص. 277-278

(Məlikzadə T. Salmas və Azərbaycanın qərbinin on min illik tarixi. s.277-278)

². علی دهقان، سرزمین زرتشت رضائیه، انتشارات ابن سینا، تهران، چاپ اول 1348، ص. 491

(Dehqan Ə. Zərdüşt yurdu Rzaiyə. s.491)

³. Onullahi S. Erməni millətçiləri və İran. Bakı: Maarif, 2002, s. 59

azərbaycanlı soyqırımı məruz qaldı.¹ Lakin 1918-ci ilin fevral ayının sonlarından başlanan və 6 ay davam edən qətləmdə də Urmiya və ətraf ərazilərində azərbaycanlılara qarşı kütləvi soyqırım davam etmişdir.

“Cənubi Azərbaycanın Köhnəşəhər, Salmas və ətraf ərazilərində soyqırım” adlı ikinci yarımfəsildə isə Urmiyanın soyqırım yolu ilə təslim olmasından sonra Köhnəşəhər, Salmas, eyni zamanda ətraf qəsəbə və kəndlərdə kütləvi soyqırımın baş verməsi geniş şəkildə araşdırılıb təhlil edilmişdir. Belə ki, erməni-aysorlardan ibarət silahlı dəstələrin başçılarından olan B.Marşimonun kürd şəkək tayfalarının başçısı İ.Simitqo tərəfindən qətlə yetirilməsindən sonra birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri daha da quduzlaşaraq Köhnəşəhərə hücumla keçdilər. Kütləvi qətləmə nəticəsində on minlərlə azərbaycanlı soyqırımı məruz qaldı, canlarını xilas edənlər isə Salmasın mərkəzi Dilmana qaçdılar. Köhnəşəhər əhalisinin soyqırımı məruz qalması və işğalından sonra Salmas şəhərinin mərkəzi Dilman erməni-aysor silahlı dəstələrinin hücumuna məruz qaldı. Həmin şəhərdə də on minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə soyqırımın qurbanı oldu. Köhnəşəhər və Salmas (Dilman) şəhərlərinin əhalisini soyqırımı məruz qoyan erməni-aysor silahlı birləşmələri daha sonra bu bölgələrin yüzrlə kəndini, o cümlədən Quşçu və Qarabağ kimi böyük qəsəbə və kəndləri də işğal edib əhalisini soyqırımı məruz qoydular.

“Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərinə Andranikin hücumu” adlı üçüncü yarımfəsildə isə Andranikin “Böyük Ermənistan” yaratmaq məqsədilə Xoy şəhərinə hücumu öyrənilib təhlil edilmişdir. Andranik yalnız İrəvan xanlığı ərazisində Ararat (Ermənistan) Respublikasının yaradılması ilə razılaşmayıb, silahlı dəstəsi və özü ilə gətirdiyi ermənilərlə 1918-ci ilin iyul ayında Xoy şəhərinə hücumla keçdi.² Onun məqsədi Xoy şəhərini işğal edərək şimaldan Ermənistan, cənubdan isə ermənilərin işğal etdiyi Salmas və Urmiyanı birləşdirib “xəyalı Böyük Ermənistanı” Azərbaycan ərazisində təşkil etmək idi. Lakin Xoy şəhəri əhalisinin ciddi müqaviməti və Osmanlı ordusunun köməyi bu planın həyata keçirilməsinə mane oldu.

“Osmanlı ordusunun Cənubi Azərbaycana daxil olması və onun nəticəsi” adlı dördüncü yarımfəsildə isə Osmanlı Türkiyəsi ordusunun bölgədəki soyqırımın qarşısını alması araşdırılmışdır. Osmanlı Türkiyəsi dövləti ilk öncə azərbaycanlıların qətləmini dayandırması üçün ermənilərlə

¹ . احمد سليمى فرد، نگاهی به تاریخ و جغرافیای شبستر، تسوج و صوفیان، انتشارات سیب سرخ، تهران، 1382، ص. 162

(Səlimifərd Ə. Şəbüstər, Təsuc və Sofiyanın tarix və coğrafiyası. s.162)

² . محمد امین ریاحی، تاریخ خوی (سیر تحولات اجتماعی و فرهنگی شهرهای ایران طی قرون)، تهران، 1378، انتشارات طرح نو، ص. 475

(Riyahi M. Xoy tarixi-əsrlər boyu İran şəhərlərinin ictimai-mədəni tarixi. s.475)

müzakirələr aparmışdır. Lakin ermənilərin məqsədləri qəti idi və onlar qətləmi dayandırmağa razı olmadılar. Nəhayət, Osmanlı ordusu məcbur oldu ki, azərbaycanlıların tam qətləmi edilib qurtarmasının qarşısını almaq məqsədilə Cənubi Azərbaycana daxil olsun. Bu məqsədlə Cənubi Azərbaycana daxil olan Osmanlı Türkiyəsi ordusu ağır döyüşlərdən sonra erməni və aysorların birləşmiş silahlı dəstələrini Azərbaycandan çıxara bildi. Osmanlı Türkiyəsi ordusunun Cənubi Azərbaycana daxil olması və ermənilərin bölgədən çıxarılmasından sonra İran dövlətinin Urmiyadakı kargüzarı Rəhmətullah Mötəmidəlvüzarə İran dövlətinin göstərişi ilə komitə yaradıb erməni-aysorların törətdiyi qətləmdə tələfat və xəsarəti siyahıya almalı oldu. R.Mötəmidəlvüzarənin hesabatında bildirilir ki, Urmiya və Salmasda, digər şəhər və kəndlərdə qətləmi baş vermişdir. Lakin onun yaratdığı və başçılıq etdiyi komissiya əksər ərazilərdə tələfatı siyahıya alıb və 163 min nəfər azərbaycanlının qətləmi nəticəsində öldürüldüyünü qeyd etmişdir. O hesabatının davamında bildirir ki, bir sıra uzaq bölgələrə getmək imkanı olmamışdır. Lakin həmin bölgələrdə də əhalinin qətləmi edilməsi faktarı məlumdur. Onların tələfatını da təxmini hesab edəndə həmin hadisələr nəticəsində ölənlərin sayı 200 min¹ nəfərə çatır.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat prosesində əldə olunmuş elmi-nəzəri qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

¹. رحمت الله خان معتمدالوزاره، ارومیه در محاربه عالم سوز، به کوشش کاوه بیات، نشر پژوه شیراز، تهران 1379، ص. 230

(Mötəmidəlvüzarə R. Urmiya dünyanı odlayan müharibədə. s. 230)

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Güney Azərbaycanda ermənilərin törətdiyi soyqırım – 1918-ci il // Gənc alimlərin əsərləri – Azərbaycan gənc alim, aspirant və magistrələr. Bakı, 2010, № 3, s.217-222.
2. Güney Azərbaycanın qərb bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımın törədilməsində missioner təşkilatların rolu / Gənc alimlərin elmi konfransının materialları. Bakı, 2012, s. 374-380.
3. Güney Azərbaycanın qərb bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırım / Güney Azərbaycan tarixşünaslığında Azərbaycan şərqşünaslıq elminin inkişaf yolları – Akademik Vəsim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2013, s. 602-603.
4. Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində azərbaycanlıları soyqırıma məruz qoyan erməni-aysor qoşununun təşkili // “Sivilizasiya” elmi-nəzəri jurnal. Bakı Avrasiya Universiteti. Bakı, 2014, № 4, s. 133-140.
5. Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 1918-ci il soyqırımı ərəfəsində sosial və iqtisadi durum // BDU, “Tarix və onun problemləri” jurnalı. Bakı, № 3, 2014, s. 179-185.
6. Роль Исмаил аги Симитго в геноциде осуществленном армянами айсорами в Урмии Салмасде в 1918 году // Науковий вісник Тілея. Київ, 2014, Випуск 85, № 6, стр. 141-145.
7. Ermənilər tərəfindən soyqırıma məruz qalmış cənubi azərbaycanlılara Osmanlı qoşununun köməyi (1918-ci il) // ADPU xəbərləri. Bakı, № 3, 2014, s. 204-208
8. Andranikin “Böyük Ermənistan” planı çərçivəsində Xoy şəhərinə hücumu (1918-ci il) // “Gənc alimlərin əsərləri” jurnalı. Bakı, № 10, 2014, s. 209-213.
9. 1918-ci ildə Urmiyada azərbaycanlıların soyqırımı / Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920-ci illər) II beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2015, s. 501-050.
10. 1918-ci ildə Salmasda azərbaycanlıların soyqırımı / Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920-ci illər) III beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2016, s. 581-587.

**ГЕНОЦИД ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В ЗАПАДНОМ
РЕГИОНЕ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА (1917-1919 гг.)**

РЕЗЮМЕ

В данной диссертационной работе, состоящей из Введения, трёх глав, Заключение и списка использованных источников и литературы, исследованы геноцид, предпринятый вооружёнными отрядами армян против азербайджанцев в западном регионе Южного Азербайджана, а также роль иностранных государств и миссионерских организаций в «армянском вопросе».

Во Введении отражены актуальность, хронологические рамки, степень изученности проблемы, источниковая база, цели и задачи исследования, её методологическая основа, научная новизна и практическое значение.

В первой главе – «Экономическое, социальное и политическое положение Южного Азербайджана в годы I мировой войны» – рассмотрено и проанализировано положение Южного Азербайджана в годы первой мировой войны, т.е. накануне геноцида против азербайджанцев в западном регионе Южного Азербайджана 1918 года. В этой главе также изучены создание действовавших в Западных областях Южного Азербайджана представительств и миссионерских организаций западных стран, в т.ч. формирование консулом царской России в Урмии В.Никитиным вооружённых отрядов армян и айсоров.

Во второй главе под названием «Роль миссионерских организаций в осуществлении геноцида 1918 года в Южном Азербайджане» освещена деятельность и роль миссионерских организаций в геноциде против азербайджанцев 1918 года в Южном Азербайджане. На основе первоисточников рассмотрены вопросы, связанные с разрушительной деятельностью миссионерских организаций иностранных государств, направленной на подстрекательство к геноциду против азербайджанцев.

В третьей главе – «Геноцид против азербайджанцев и его результаты» исследован сам процесс осуществления геноцида против азербайджанцев в Урмии – одном из самых крупных городов Южного Азербайджана. На основе достоверных источников всесторонне рассмотрен ход массового геноцида азербайджанцев в Кёхнешехер («Старый город»), Салмасы, окрестных посёлках и сёлах. Описаны также вторжение в город Хой Андраника, преследовавшего цель создать «Великую Армению».

В «Заключении» обобщены научно-теоретические выводы, полученные в результате процесса исследования.

GENOCIDE AGAINST AZERBAIJANIS IN WESTERN REGION OF SOUTH AZERBAIJAN (1917-1919)

Summary

In this dissertation consisting of the Introduction, three chapters, Conclusion and Bibliography was researched the genocide committed against Azerbaijanis by Armenian armed forces in western region of South Azerbaijan, as well as the role of many foreign states and missionary organizations in “Armenian issue”.

The **Introduction** reflects the urgency, chronological framework, the level of studying of the problem, the source base, goals and objectives of the research, methodological bases, scientific innovation and practical importance of the issue.

In Chapter I titled as **“The economical, social and political situation in South Azerbaijan in the years of the First World War”** before examining the genocide committed against Azerbaijanis in 1918 in western region of South Azerbaijan, was analyzed the political situation in South Azerbaijan in the years of the First World War. Also the representations of Western countries and missionary organizations operating in western region of South Azerbaijan, as well as the creation of the united armed groups by Tsarist Russia’s Consul in Urmia B.Nikitin, which consisted of Armenian and Assyrians have been studied and analyzed in this chapter.

In Chapter II titled as **“The role of missionary organizations in genocide committed in South Azerbaijan in 1918”** has been investigated the role of missionary organizations in genocide implemented in South Azerbaijan in 1918. Basing on sources it was investigated the destructive activities of foreign missionary organizations and instigation to the genocide in western region of South Azerbaijan.

In Chapter II titled as **“Genocide committed against Azerbaijanis and its consequences”** have been investigated the genocide committed against Azerbaijanis in Urmia, one of the largest cities in South Azerbaijan. On the basis of the most reliable sources have been analyzed in detail the occurrence of genocide in Kohnesheher, Salmas and in the surrounding towns and villages after the surrender of Urmia. Here also has been analyzed Andranik’s attack to the town of Khoy in order to create “Greater Armenia” and its results.

In the **“Conclusion”** of the dissertation are summarized the scientific conclusions reached in the process of the research.

Ş.ç.v. 1,75. Formatı 60x84 - $\frac{1}{16}$
Tirajı 100 nüsxə

Turxan NPB

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ им. А.А.БАКИХАНОВА**

На правах рукописи

ГАСАН АЛИ оглу САФАРИ

**ГЕНОЦИД ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В ЗАПАДНОМ
РЕГИОНЕ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА
(1917-1919 гг.)**

Специальность: 5502.01 – “Всеобщая история”

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по истории**

БАКУ - 2016